

УДК 811.161.2'33'366.58

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ РУХУ В МОВОЗНАВСТВІ

Патен І.М.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті з'ясовано, що концепт руху належить до основних понять традиційного світорозуміння і поряд із такими феноменами як простір, час та енергія входить до числа універсальних понять, за допомогою яких людина сприймає та осмислює довкілля; розглянуто рух як етнокультурно марковану вербалізовану одиницю розумової діяльності людини, пов'язаної з онтологією фізичного і механічного руху, колективними знаннями й досвідом, що має універсальні та національно-забарвлені ознаки; доведено, що дієслова із семантикою руху посідають центральне місце у лексиконі кожної мови, що пов'язано з динамізмом життя людини, і, відповідно, привертають увагу лінгвістів; встановлено, що рух може розглядатись і як категорія, і як концепт, і як засіб для розуміння значення.

Ключові слова: концепт, категорія, рух, простір, переміщення, культура, ритуал, обряд.

Постановка проблеми. Виформовуючи універсальний, базисний код людської культури, просторові уявлення вже на ранніх етапах розвитку людського колективу пов'язуються з ідеєю руху – переміщення у просторі, що становить «внутрішню характеристику простору» (В. Топоров). У контексті архаїко-міфологічної моделі світу рух означає не просто зміну локалізації, а осмислюється як подолання і підкорення простору, виявом якого є досягнення центру як кінцевої мети подорожі. При цьому рух супроводжується й відповідними якісними змінами, найчастіше внутрішнім переродженням того, хто рухається тим чи іншим шляхом [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У низці досліджень вітчизняних та зарубіжних мовознавців (С. Кацнельсон, С. Лопушанська, О. Рахіліна, О. Падучева, В. Плунгян, І. Стернін, Н. Шамне та ін.) описуються лексико-семантичні групи дієслів руху на матеріалі однієї або декількох мов.

Деякі з аспектів руху досліджувались у працях таких науковців, як А. Вежицька, В. Гак, А. Залізняк, О. Кубрякова, М. Нікітін, В. Топоров, Ch. Fillmore, G. Miller, R. Jackendoff, G. Lakoff, R. Langacker, L. Talmy та ін. Так, В. Гак до-

сліджував рух в ономаціологічному аспекті та у теорії функціональної граматики, Е. Голубкова, R. Langacker, L. Talmy – в когнітивній лінгвістиці. Мовознавці розв'язували як загальні завдання – будівництво схем, полів, фреймів для опису концепту руху, так і конкретні – вираження семантики напрямку руху (Ф. Рожанский; А. Смирницкий), розгляд когнітивних структур окремих дієслів (А. Кошелев). 1998 року в Росії була проведена конференція «Мови динамічного світу», де розглядалися лексичні та граматичні способи концептуалізації руху у фізичному, соціальному та ментальному просторах. Аналіз здійснювався на матеріалі сучасних і стародавніх мов. Особливу увагу приділяли символічним значенням рухів у комунікації, обряді та ритуалі, а також у різних національних і конфесійних культурах і в художніх світах. На конференції вивчалися питання типології дієслівної орієнтації, метафори руху в концептуалізації інтелектуальної діяльності, лексики переміщення пішки у російській мові тощо.

Дієслова руху вважаються найбільш дослідженим класом в усіх мовах. В українській мові їх вивчали І. Вихованець, В. Войцехівська, В. Заханевич, В. Ільїн, Н. Лахно, М. Лесюк, О. Ми-

трофанова, Є. Тимченко та інші. У колі уваги науковців перебували дієслова пересування і переміщення, сполучуваність префіксованих дієслів переміщення, словотвірні гнізда коренів зі значенням руху у сучасній українській мові, семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення та інші проблеми. Велика кількість досліджень у цій сфері була здійснена на матеріалі російської мови. Так, О. Падучева розглядала дійсничні компоненти у семантиці дієслів руху, З. Блягоз – дієслова руху у сучасній російській літературній мові, Т. Майсак та О. Рахіліна – дієслова на позначення руху у воді, типологію граматики конструцій з дієсловами руху, Л. Пастухова – семантичні властивості дієслів руху в тексті. На матеріалі німецької мови Ю. Кійко аналізував лексико-семантичну групу дієслів переміщення, їхні парадигматичні та синтагматичні властивості, дієслова руху з локальними префіксами у категоризації просторових відношень досліджувала А. Конобева; синонімію дієслів руху у мові спортивної преси на матеріалі французької мови – Я. Думашівський, валентні зв'язки дієслів руху, що функціонують у комплексі з постпозитивами Ю. Костенко.

Категорія руху неодноразово була предметом дослідження у зіставному мовознавстві. Так, на основі синхронічно-діахронічного підходу при аналізі мовного матеріалу в лінгвокультурологічному аспекті простежується історія і сучасний стан дієслівної підсистеми, у якій реалізується семантика переміщення у просторі носіями німецької та російської культур у монографії Н. Шамне. Українські дієслова наближення з префіксом *при-* у зіставленні з російськими розглядає Н. Грицик, російські та польські дієслова обертання привертають увагу таких дослідників, як О. Рахіліна та І. Прокоф'єва. Розгляд руху у руслі функціонального напрямку дозволив по-новому представити структуру цієї категорії, принципи її організації, місце серед інших категорій буття. З таких позицій виконане дослідження О. Яреми, присвячене вивченню функціонально-семантичних особливостей дієслів руху на матеріалі російської, англійської та французької мов.

Дослідженню категорії руху як базової категорії буття присвячено велику кількість етнолінгвістичних розвідок, де досліджують мову, культуру, фольклор, традиційні міфологічні вірування, обряди календарного та сімейного циклів у тих аспектах, що стосуються руху як одного з ключових концептів культури (Л. Виноградова, Т. Цив'ян), символічні предмети та реалії в мові традиційної народної культури, міфологізовані функції руху в архетипній моделі світу і акціональному коді обрядів розглядали В. Топоров, С. Толстая.

Концептуальну організацію простору і руху в рамках слов'янської сімейної обрядовості, вірувань, магичних текстів замовлянь, народних прикмет, фразем, прислів'їв та приказок в різних аспектах розглядають С. Адоньєва, М. Жуйкова, В. Мокієнко, О. Тищенко, О. Березович.

Дослідження семантики і семіотики простору та руху започатковане в працях Ю. Лотмана, О. Лосева, Е. Касієра, Е. Режабека, В. Іванова, В. Топорова, М. Бахтіна, Т. Радзієвської, польського дослідника Я. Адамовського.

Мета статті – з'ясувати специфіку філософського осмислення категорії руху, розглянути міфопоетичні уявлення про рух.

Виклад основного матеріалу. Вибір об'єкта дослідження зумовлений тим, що дієслова із семантикою руху, як і дієслова комунікації, посідають центральне місце у лексиконі кожної мови, а це пов'язано з динамізмом життя людини. Як зауважує Б. Тошович, складно провести чітку межу між дієсловами переміщення, дієсловами руху та дієсловами каузації положення у просторі, оскільки усі три групи дієслів належать до одного лексико-семантичного поля – поля просторових дій і станів. Їхньою спільною семою (архісемою) є 'рух у просторі'. Усі ці дієслова є дієсловами переміщення і дієсловами зміни положення у просторі (*шагать* – *бежать* – *положатъ*) [7, с. 165]. До лексико-семантичної групи дієслів переміщення дослідник відносить: дієслова суб'єктного переміщення – *шагать*, дієслова об'єктного і суб'єктного переміщення – *метать*, дієслова вертикального переміщення – *капать*, *падать*, дієслова переміщення, орієнтованого відносно кінцевого пункту – *перелечь*, дієслова об'єктного і суб'єктного переміщення – *придвинуть*, дієслова переміщення, орієнтованого відносно початкового пункту – *отпрыгнуть* тощо [7, с. 165].

Рух – це філософська категорія й загальнонаукове поняття, одне з найважливіших у різноманітних філософських теоріях буття (онтології), в науках про природу, суспільство та мислення. Рух постає етнокультурно маркованою вербалізованою одиницею розумової діяльності людини, пов'язаною з онтологією фізичного і механічного руху, колективними знаннями й досвідом, що має універсальні та національно-забарвлені ознаки.

Учення про рух розроблялося упродовж усієї історії філософської думки. Філософи по-різному трактували цей феномен. У сучасній філософській науці рух розглядається у зв'язку з категоріями простору, часу та енергії. Ці концептуальні категорії є універсальними, незважаючи на мінливість свого змісту, і притаманні людині на всіх етапах її історичного розвитку. З цих категорій будується в кожній культурі своя особлива модель світу. Мовна і наукова картини світу не збігаються, але разом створюють загальну картину світу, в якій відбивається особливість буття людини. У мовній свідомості концепт втілює як наївні, так і наукові уявлення про рух, у результаті чого утворюється багатомірний концепт, що містить низку релевантних семантичних ознак, а саме: напрям, просторова локалізація, спосіб руху, інтенсивність, шлях, мета, середовище. Такі семантичні ознаки детермінують вибір мовних засобів, у яких експлікуються змістовні характеристики концепту «рух», і які є об'єктом всебічного вивчення мовознавців. Рух може розглядатись і як категорія, і як концепт, і як термін, що визначає інші поняття, і як засіб для розуміння значення тощо [4, с. 506].

Рух тіл відбувається у просторі-часі, що є сукупністю усіх можливих положень тіл у всі можливі моменти часу [2, с. 32]. Рух утворює простір, бо ж простір не існує сам по собі, він виникає тільки разом з життям. Зрозуміло, що не у всіх людей однакові уявлення про один і той самий простір, хоча б тому, що вони перебувають у різних точках

простору. Проте простір і рух існують незалежно від того, чи усвідомлюємо ми їх і чи займають вони центральне місце в нашому світосприйманні. Саме рух покладено в основу формування категорії часу, при цьому за точку виміру часу був прийнятий рух небесних світил. Час породжує простір, простір же вбиває час (О. Шпенглер).

Отож переміщення у просторі будь-якого носія руху характеризується і часовим аспектом. На наявність такого зв'язку звертав увагу ще Аристотель, який казав, що час подібний до руху.

Концепт руху належить до основних понять традиційного світорозуміння. Рух вважається однією з перших дій, які осмислила людина. Як зауважує С. Толстая, будь-яка фізична дія пов'язана з рухом, якому в традиційній народній картині світу надається лише абстрактне значення, і який слугує прикметою життя, «цього», земного світу на відміну від нерухомості як характерної ознаки смерті, «того», потойбічного світу. У замовляннях потойбічний світ, куди відсилаються злі сили, позбавлений руху, він статичний і німий; в обрядовій практиці руху надається символічне значення поштовху до життя природи і людини, активізації їх продуктивної сили [5, с. 96]. Т. Цив'ян у своїх працях зазначає первинність ідеї простору у низці важливих понять, що стосуються руху, і через рух переходять в інші сфери або інші коди [9, с. 74].

Суттєву роль відіграють концепт руху в ритуалі. Але смисл і ритуальна функція дії визначаються не стільки характером самої дії, скільки тим, хто її здійснює, хто або що є її об'єктом і адресатом, коли, де і за допомогою чого, яким чином здійснюється дія [5].

Рух по горизонтальній осі завжди співвідноситься з ідеєю позначення чи подолання межі між своїм та чужим простором; рух по колу (обхід дому, церкви, дерева тощо) створює символічну межу навколо об'єкта, що охороняється, а типова дія-оберіг – окреслення кола (навколо себе) захищає від нечистої сили [5, с. 100]. Так, у західних і східних слов'ян породіллям тричі обводили навколо столу для полегшення її страждань; у словаків, перед обрядом церковного очищення після пологів, жінку також тричі обводили навколо столу з дитиною на руках; на Закарпатті вважалося, що для того, аби щось забути, необхідно тричі голим оббігти навколо хати; для захисту від відьом, що відбирали у корів молоко, гуцули катали дерев'яний обруч, обв'язаний сіном [393, с. 264]. Рух по колу є важливим складником медичних практик, наприклад знахарі обводили хворе місце рукою. Безперервний рух (повороти, обертання) – один з основних елементів обряду додола (обряд викликання дощу) у південнослов'янській традиції [10, с. 138]. Гойдання, як рух між земною і небесною сферою буття, де людина є вільною від дії навколишніх земних факторів, рятувало від якоїсь тяжкої хвороби. Так, західні болгари влаштовували пасхальні гойдання на честь віспи та епілепсії; серби та хорвати вірили, що гойдання застереже людину протягом року від болі у спині та сонливості. У рідкісних випадках гойдання сприймається як загроза смерті [1, с. 234-237].

Рух також характеризує спорт, мистецтво. «Скульптура, у якій Європа досягла такої май-

стерності (як і живопис), є кінестетичним видом мистецтва, що чітко передає відчуття руху тіла. Танок у нашій культурі виражає скоріше насолоду рухом, аніж символіку та церемонію, а наша музика знаходиться під сильним впливом форми танку. Цей елемент «поезії руху» проникає і до нашого спорту» [8, с. 86]. Порівнюючи європейські мови з мовою індіців хопі, Б. Уорф відмітив, що в останніх у змаганнях та спортивних іграх на перше місце виходять витривалість та сила, а танці, які дуже символічні, виконуються з більшою напруженістю і серйозністю та характеризуються тим, що в них мало руху і ритму [8, с. 86]. Можна навести ще й інші особливості розуміння руху європейським мисленням, виведені Б. Уорфом на основі аналізу мовних засобів вираження різних значень. Так, він стверджує, що ми часто розуміємо зміну через нашу мовну метафоричну аналогію руху, звідси, час розглядається нами як рух у просторі, на відміну від розуміння часу у мові хопі, де час – це коли «пізнішим» стає усе, що коли-небудь було зроблене; незмінне повторення не втрачає свою силу, а накопичує її [8, с. 86], і сила також сприймається за допомогою зміни та руху, а не як щось нерухоме та незмінне.

Рух, як реальний, так і метафоричний, ступінь його інтенсивності і спрямованості не тільки актуалізує конкретну модель світу, але й визначає її структуру. Концепт шляху характеризує особливості прояву цієї категорії у мовній картині світу. У своєму дослідженні «Простір і текст» В. Топоров пише про шлях як про рух до сакралізованого центру простору у міфопоетичній та релігійній моделях світу, про рух, що має свій початок і кінець, тобто, «протилежний початку локус у тому відношенні, що він завжди – мета руху, його явний або таємний стимул» [6, с. 231]. При цьому, як зазначає дослідник, «кінець шляху утворює головне силове поле простору, без подолання якого центр недоступний. У цьому кінці знаходяться вищі сакральні цінності, які визнає певна модель світу, або та головна перепона, небезпека, загроза, які, у випадку їх подолання, безпосередньо відкривають доступ до цих сакральних цінностей, і пов'язана з ними зміна статусу (людина стає святим або героєм, казковий герой – царем або богом тощо)» [6, с. 232].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Рух – це дивовижний феномен світу. Він відбувається скрізь і всюди, на усіх рівнях життя, у всіх галузях; рух вважається основною властивістю і основною ознакою життя. У наш час рух розуміють не як просте переміщення одних тіл відносно інших, але і як нагрівання, охолодження тіл, електромагнітне випромінювання, обмін речовин, з ним пов'язують будь-які зміни у природі та суспільстві. Маючи такий широкий обсяг тлумачення, рух став однією з фундаментальних категорій у різних науках. Категорія руху є об'єктом дослідження вчених різних галузей наук ще з часів Античності: сутність і зміст руху розглядаються з логіко-філософської, природничої, теологічної, психологічної, культурологічної та лінгвістичної точок зору.

Перспективу дослідження вбачаємо у ґрунтовнішому мовознавчому дослідженні категорій руху, простору та часу.

Список літератури:

1. Агапкина Т. А. Концепт движения в обрядовой мифологии славян (на материале весеннего календарного цикла) / Т. А. Агапкина // Концепт движения в языке и культуре / Рос. акад. наук. ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Индрик, 1996. – С. 213-254.
2. Берке У. Пространство-время, геометрия, космология / Уиллям Берке. – М.: Мир, 1985. – 416 с.
3. Богуцький В. М. Мовні моделі простору як культурно-національний феномен (на матеріалі української, англійської та іспанської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. – Київ, 2010. – 19 с.
4. Патен І. М. Семантична категоризація концепту руху в сучасному мовознавстві // І. М. Патен // Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи: збірник матеріалів II-ої Міжнародної науково-практичної конференції / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]. – Баку – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2017. – С. 506-508.
5. Толстая С. М. Акциональный код символического языка культуры: движение в ритуале / С. М. Толстая // Концепт движения в языке и культуре [отв. ред. Т. А. Агапкина]. – М.: Индрик, 1996. – С. 89-104.
6. Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М., 1983. – С. 227-284.
7. Тошович Б. Глаголы каузации положения в пространстве / Б. Тошович // Логический анализ языка: языки пространств [ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина]. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 163-178.
8. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения к мышлению и языку // Зарубежная лингвистика [пер. с англ. / общ. ред. В. А. Звегинцева, Н. С. Чемоданова]. – М.: Прогресс, 1999. – Т. 1. Новое в зарубежной лингвистике. – С. 58-92.
9. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира: [отв. ред. Н. В. Топоров]. – М.: Наука, 1990. – 210 с.
10. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Международные отношения, 2002. – 512 с.

Патен И.М.

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ КАТЕГОРИИ ДВИЖЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В статье установлено, что концепт движения принадлежит к основным понятиям традиционного миропонимания и рядом с такими феноменами как пространство, время и энергия входит в число универсальных понятий, с помощью которых человек воспринимает и осмысливает окружающую среду; рассмотрено движение как этнокультурную маркированную вербализованную единицу мыслительной деятельности человека, связанной с онтологией физического и механического движения, коллективными знаниями и опытом, что имеет универсальные и национально-окрашенные признаки; доказано, что глаголы с семантикой движения занимают центральное место в лексиконе каждого языка, что связано с динамизмом жизни человека, и, соответственно, привлекают внимание лингвистов; установлено, что движение может рассматриваться и как категория, и как концепт, и как средство для понимания значения.

Ключевые слова: концепт, категория, движение, пространство, перемещение, культура, ритуал, обряд.

Paten I.M.

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

RESEARCH APPROACHES TO THE STUDY OF THE CATEGORY OF MOVEMENT IN LINGUISTICS

Summary

It has been clarified that the concept of motion belongs to the basic concepts of traditional worldview and with such phenomena as space, time and energy, is included in the number of universal concepts by which a man perceives and comprehends an environment. The movement as an ethno-cultural verbalized unit of mental activity of a person connected with the ontology of physical and mechanical movement, collective knowledge and experience, which has universal and nationally-colored features has been established in the article; it has been proved that verbs with semantics of movement occupy a central place in the lexicon of each language, which is related to the dynamism of human life, and, accordingly, attract the linguists' attention; it has been established, that motion can be considered as a category, and as concept, and as a means for understanding meaning.

Keywords: concept, category, movement, space, culture, ritual.